

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1946

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"

38 — ΤΣΩΡΤΣΙΑ — 38

ΑΘΗΝΑΙ

ΑΤΟΜΟ ΚΑΙ ΟΜΑΔΑ

‘Ο καλός εκείνος σαβοΐανός του Montaigne έδειξε μ’ ένα του λόγο περίφημο από πού αρχίζει και ως πού απλώνεται τό έγώ. «‘Αν ό άνόητος βασιλιάς τής Γαλλίας ήξερε νά κυβερνά καλλίτερα τίς δουλειές του, θά μπορούσε νά γίνη ό άρχισερβιτόρος του δούκα μας.» Λόγος σπουδαίος. ‘Ο,τι και νά κάνουμε, δέν καταφέρνουμε νά βγούμε από τό καυκί μας. Τό έγώ μας πλαταίνει ως τή στερνή στερνή άκρα του κόσμου και ό κόσμος μικραίνει ως πού νά γίνει ένα με τό έγώ μας. Κ’ έγώ κ’ έσύ κι ό καθένας μας είμαστε τό κέντρο του κόσμου.

Αυτή τήν άγάπη του έγώ καμιά άλλη εποχή, παρ’ όλα τά λογιά λογιά ζουλιγμάτα του άτομου, δέν τήν έζησε τόσο έντονα όσο ή εποχή μας. ‘Εσκυψε ποτέ άλλοτε ό άνθρωπος τόσο λαίμαργα στον μέσα του κόσμο, όσο ό άνθρωπος του καιρού μας; ‘Αλλά και τόσο άδυσώπητα; ‘Ο Νάρκισσος του αιώνα μας δέ σκύβει στά βάθη του γιατί άγαπά μόνο τον έαυτό του και δέ θέλει νά κυττάζη παρά μόνο τον έαυτό του. Κυττάζει μέσα του γιατί λαχταρά νά γνωρίση. Και τή γνώση τούτη, έπειδή του δίνει ίσως τήν όξύτερη ήδονή, έπειδή πιστεύει ίσως ότι είναι ή πιο πολύτιμη, δέ διστάζει νά τήν πληρώση όσοδήποτε άκριβά.

‘Από πολύ μακριά — άν μπορούν σε τέτοια πράγματα νά μπουν όρόσημα — από κει άκριβώς πού αρχίζει και ό σημερινός άνθρωπος, από τά χριστιανικά χρόνια, ξεκινά τούτη ή περίπαθη έγνοια για τό έγώ. Ρωμαίος, δέν ξέρω ποιās άκριβώς εποχής, πάντως όχι «παλιός», ρωμαίος απ’ εκείνους πού σά ν’ άκούγεται κιόλας στη φωνή τους τό πικρό πάθος τής δικής μας φωνής, είπε τον περίφημο λόγο, πρώτον τόσο ξεκάθαρον και τόσο δλοκληρωτικό λόγο έγωτιστή: «Δέ βρίσκει εύχαρίστηση σε τίποτε όποιος δέ βρίσκει εύχαρίστηση στον έαυτό του». Στο έμπα των νεώτερων χρόνων θά τον κάνη έμβλημά του ό Montaigne. Είναι όμως κιόλας τό έμβλημα του Μάρκου Αύρηλιου. ‘Ο άνθρωπος αυτός πού νύχτα μέρα, χτυπιέται μέσα στ’ άρπάγια τής Φθοράς και πού του κάκου πολεμά μπρός στη μεγάλη μοίρα του Κόσμου νά ξεχάσει τή μοίρα του, με τί άκόρεστη ήδονή πού σκύβει στα βάθη

του για ν’ άκούση τό πιο κρυφό μούρμουρό του! Secreti loquimur. Interior intimorneo. «‘Ενδον σκάπτε». ‘Εκείνο τό «σκάπτε» ούτε ό Πέρσης, ούτε ό ‘ιερός Αύγουστίνος, ούτε κανείς άλλος τό είχε ξεστομίσει πριν από τό Μάρκο Αύρηλιο. Τό πρωτοξεστομίζει ό Μάρκος Αύρηλιος.

Τοποθετώ ένα όρόσημο και λέω ότι ή έγωλατρεία, τό αίσθημα πού κάνει τον άνθρωπο νά στέκεται, νά μαζεύεται, νά περιδιαβάζη γύρω από τό έγώ του, αρχίζει με τό χριστιανισμό. Είχεν αρχίσει πολύ πριν άφότου μίλησε ό άνθρωπος πρώτη φορά λυρικά. Τί άλλο μας δείχνει όλη ή έλληνική λυρική ποίηση, ή μελική, παρά τούτη τήν άκοίμητη έγνοια για τό έγώ, τέλος και αρχή τής ζωής, κέντρο του κόσμου; «‘Εγω δε μόνα κατεύδω, . . .» ‘Ηχησε ποτέ μίλημα πιο ύποκειμενικό από τίς τέσσερις τούτες λέξεις; Και ό τόνος, μυστήριο σωματωμένο στη λέξη, αίσθητό κάτω από τή λέξη, και πού σ’ αυτόν βέβαια πιο πολύ παρ’ όσο στην ίδια τή λέξη πρέπει νά ζητήσουμε τήν ούσία του λυρικού. Παρουσία ανθρώπινη, τό έγώ πού λέει, έδώ είμαι, άχ! μ’ αυτό τον πόνο πού δέ μ’ αφήνει, φωνή σιγανή, μурμουριστή, ή ίδια ή λυπημένη ανάσα του ποιητή:

‘Ηράμαν μέν έγω σέθεν, ‘Ατθι,
πάλαι πόκα. . .

Και όχι μονάχα στο πάθος, τούτη ή παρουσία, αλλά και στο άχνότερο συναίσθημα, στα δυό λόγια πού θά ψιθυρίση για ένα λουλουδι, για ένα πουλί, για τό φεγγάρι πού πάει νά βασιλέψη, ό ποιητής:

Εύδουσι δ’ ολωνων
φύλα τανυπερύγων. . .

‘Ο Νάρκισσος με τό πρόσωπό του γυμνό. Ξέσκεπος ή με προσωπείο, αναρωτιέται άν κάτω από κάθε καλλιτέχνημα, και τό πιο — φαινομενικά — αντικειμενικό, μπορεί ν’ άπουσιάση «τό ανεξάντλητο έγώ», ό Νάρκισσος «πού κάθε άλλος είναι γι’ αυτόν άπουσία». Σε στιγμές πού μιλούσε σά σχολάρχος, έγραψε ό Φλωμπέρ: «‘Ο καλλιτέχνης πρέπει έτσι νά βολέψη τά πράγματα, ώστε οι κατοπινοί νά πιστέψουν ότι δέν έ-

ζησε.» Σε άλλη όμως στιγμή, καθόλου σιγανά, καθόλου ντροπαλά, με πολύ καμάρι ίσα ίσα, όμολόγησε: «Η Έμμα Μποβαρύ είμαι εγώ!»

Έδω κ' ένα χρόνο, διαβάζοντας ποιήματα του Στέφαν Γκεόργκε, σημείωσα: «Γκεόργκε. Το άπρόσωπο. Όπως όμως και στο Σολωμό, έτσι κ' έδω, κάτω από τα σύμβολα, από το μύθο, κάτω από την «παράσταση», ή σύσταση του λόγου είναι υποκειμενικότητα, ή μουσική της φανερώνει μια ψυχική και πνευματική οντότητα, πολύ σαφή, πολύ ατομική, την κόπωση, το νανούρισμα ενός άπιστου που ξέρει ότι δε θα πιστέψει, μες στους φθόγγους της μουσικής του. Σ' αυτούς ξανοίγουμε όχι μόνο το άτομο, παρά ό,τι πιο μύχιο έχει ένα άτομο, τον ίδιο τον παλμό του αίματός του. Με το να μην είναι λοιπόν «ιστορικά» ατομικός (ιδιαίτερα γεγονότα της ζωής, άμεσα—στο πρώτο πρόσωπο—έκφρασμα) δε θα πη ότι δεν είναι βαθύτερα ατομικός ο Γκεόργκε, δεν εκφράζει ένα—ας μην πω άτομο—ένα υποκειμενο».

Είναι, θα έλεγε κανείς, τούτη ή τάση προς το άπρόσωπο, και ή μοιραία κάτω και από το πιο—φαινομενικά—άπρόσωπο, παρουσία του έγώ, όλο το πρόβλημα της τέχνης, τουλάχιστον στις δυο θεμελιακές όψεις της: κλασικό και ρωμαντικό. Στόν Όμηρο, στο Θουκυδίδη, αίσθάνεσαι παντού, σε κάθε φράση, σε κάθε λέξη, την προσωπικότητα του ποιητή, πουθενά το ατομό του. Το ίδιο και στους τραγικούς. Για όλους αυτούς, είτε έπος γράφουν, είτε ιστορία, είτε τραγωδία, ο μύθος, τα μεγάλα ομαδικά γεγονότα, οι ήρωικές μορφές, αφανίζουν το άτομο. Δίπλα στόν Άχιλλέα και στόν Αϊαντα, δίπλα στην Κλυταιμνήστρα και στόν Ορέστη, δίπλα στην Άθήνα και στη Σπάρτη και στην Κόρινθο, πως να ύψωση το ατομό του, τι ιδιαίτερο από το ατομό του να ιστορήσει ο ποιητής; Σάν καλλιτέχνης, δε μπορεί καν να το διανοηθή. Άλλά και σάν άνθρωπος όμως. Όχι το ξεδίπλωμα, παρά και το απλό ξεμύτισμα του έγώ, ο Όμηρος, ο Θουκυδίδης, ο Αισχύλος, πλάι στις μορφές που ύψώνουν, στους μύθους που ιστορούν, στα γεγονότα που διηγούνται, δε θα τδβρισκαν άπρεπο μόνο: θα τδβρισκαν κωμικό.

Ο λυρικός, αυτό το φανέρωμα του έγώ, δεν το βρίσκει κωμικό, κάθε άλλο. Θα μπορούσε ίσα ίσα να πη μια χαρά, καθώς το λέει και το ξαναλέει ο Montaigne: "Όχι μόνο τολμώ να μιλω για τον έαυτό μου παρά θα ήθελα να μη μιλω παρά μόνο για τον έαυτό μου. Και αλήθεια δε μιλεί, με μάσκα, ή χωρίς μάσκα, παρά μόνο για τον έαυτό του ο λυρικός. Γιατί του το επιτρέπει ή γιατί του το επιβάλλει το λογοτεχνικό «είδος»; Θα ζητήσουμε λοιπόν να μάς εξηγήσουν οι γραμματικοί και τα ξεχωρίσματά τους τέτοια φαινόμενα; Είναι ο Πλάτων ποιητής

λυρικός; Πως τότε από τους πρώτους πρώτους ως τους ύστατους διαλόγους του, και όσο περνά ο καιρός, τόσο πιο φανερά, και άλγεινά και επίμονα, δε μιλά παρά μόνο για ό,τι αυτόν, τον Πλάτωνα, ενδιαφέρει, δε μάς δείχνει παρά την αιματερή του περιπλάνηση μέσ' από πέντε έξη προβλήματα, προβλήματα ανθρώπινα, ναι, βέβαια, αλλά και προβλήματα «πλατωνικά»;

«Τί χαρά θα μου έδινε, λέει ο Montaigne, ν' άκουα κανέναν να μου μιλά για τα ήθη, για το πρόσωπο, για το φέριμο, για τα καθημερινά λόγια και για τη ζωή των προγόνων μου.» Τέτοια «μιλήματα» για τον υλικό, για τον καθημερινό άνθρωπο, δε μάς άφησαν οι Έλληνες της Άκμης. Τα βρίσκουμε στους Ρωμαίους. Είναι κ' εκείνοι που τα πρωταρχήσαν. Το συγκεκριμένο, το ατομικό,—το «σπιτικό», το «ιδιωτικό», όπως θα το πη ο Montaigne—άλλοιώτικο παρ' ό,τι το ατομικό του Έλληνας λυρικού, το αρχίζουν αυτοί. Και όχι με τον τρόπο, το φωτογραφικό, που βλέπουμε στο ίδιο εκείνου καιρού τα ρωμαϊκά μπουστα. Άλλά σάν πραγματικοί καλλιτέχνες. Τί αλήθεια, με το σωστό νόημα της λέξης, τί ένταση, τί πύκνωμα, στα «πορτραίτα» του Σουετόνιου! Είναι ο δημιουργός του «είδους». Και τι γέψη του καθημερινού, της «Naive assiette», εκείνου που δε φορά κόθορνο και που θα βρισκε γελοίο τον κόθορνο και τόσο αντιπαθητικό, στο «Σατυρικό» του Πετρωνίου! Παρακμή! Άς σκίσουμε τις έτικέτες που τόσο εύκολα—και κακόβουλα—κολνούν άπάνω σε καιρούς και φαινόμενα οι Φαρισάιοι και δε δοϋμε πιο καθαρά. Αυτό που το λές έσύ λογοτεχνικό είδος του ξεπεσμού, έγω το λέω πολυτιμότερη εισφορά για τον καλλίτερο γνωρισμό του ανθρώπου. Πόσο πιο λειψά θα γνωρίζαμε τον αρχαίο άνθρωπο, τον άνθρωπο, αν δεν είχαμε τα «πορτραίτα» του Πλούταρχου! Μάς δείχνει όχι τον έξω αλλά τον άνθρωπο «στις πιο φυσικές του πτυχές.» Πολύ περισσότερο τα λόγια που έλεγε με τους φίλους του στο τσαντήρι του, την παραμονή μιας μάχης, ο Βροϋτος, παρά το «λόγο» που έξεφώνησε την άλλη μέρα στο στράτευμά του. Αυτόν, λίγο με μέλλει τον μάθω ή δεν τον μάθω. Θα ήταν άπάνω κάτω σάν όλων των καπετάνιων άφότου υπάρχουν πόλεμοι και στρατοί. Ένώ τα «λόγια» του ίσως με κάνουν και το Βροϋτο να γνωρίσω κάπως καλλίτερα και τον άνθρωπο κάπως καλλίτερα μέσα από το Βροϋτο.

Όταν τελειώνη ο ρωμαϊκός κόσμος, τελειώνει και το έγω, Όχτώ, έννια αιώνας, από τα 500 ως τα 1300, σ' Ανατολή και Δύση, το άτομο αφανίζεται. Στην τέχνη, στην πολιτεία, στην εκκλησία, δεν υπάρχει θέση για το έγω. Το ισχυρό όμως άτομο, αυτό, τίποτε δεν το πνίγει. Αυτό, στην πολιτεία και στην εκκλησία ιδίως, αλλά και στην τέχνη, βρίσκει τον τρόπο και ξεπηδά

Ξεπηδά ωστόσο—για τούτο και τόσο βίαια, όσο σε καμιά ίσως άλλη περίοδο, βίαια—σά μιὰ φυσική δύναμη, πού γυρεύει όπως όπως να ξεδιπλωθῆ και πού τίποτε δὲ μπορεῖ νὰ τὴν ἐμποδίσει νὰ ξεδιπλωθῆ. Στὸ Βυζάντιο, στὶς μεσαιωνικὲς ἰταλικὲς πολιτεῖες εἶναι πλήθος τὰ φοβερὰ τούτα ξεκαπίστρωτα ζῶα. Ἄκριβως ζῶα. Τὸ ἐγὼ σ’ αὐτὰ δὲν ἔχει γίνει συνείδηση και χρέος και κανόνας ζωῆς. Εἶναι ἐνστικτο μόνο ἢ τουλάχιστον ἐνεργεῖ σὰν ἐνστικτο ἀπλό.

Τὸ ἐγὼ, σὰ συνείδηση, σὲ ὅλη του τὴ λαμπρότητα και τὸ πλάτος, και ὄχι σὰν ἀπλή φυσική δύναμη, θὰ προβάλλῃ στὴν Ἀναγέννηση. Ὁ καταπιεσμένος, ὁ μηδενισμένος ἄνθρωπος ξανασηλώνεται, βλέπει σὰν ἄνθρωπος τί εἶναι ἀξίος νὰ κἀνῃ, ὅτι μπορεῖ, τοῦ τὸ λέει ὁ Ρουγῆρος Μπέικον, χρησιμοποιώντας τὴ φύση, γνωρίζοντας καλά τὸν μέσα του και τὸν ἔξω κόσμο, νὰ κἀνῃ τὰ πάντα. Και λοιπὸν νὰ ξεχωρίσῃ ἀπὸ τὴν ομάδα, νὰ τὴν ἐξουσιάσῃ, γιατί ὄχι; νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν ἐξουσία, νὰ γίνῃ μονάδα. Μέσα στὴ γενικὴ ἀνατίμηση τοῦ γῆϊνου και τοῦ σταθμητοῦ, ἦταν πολὺ φυσικό, πρῶτο πρῶτο ν’ ἀνατιμηθῆ, τὸ πιὸ γῆϊνο πράμα, τὸ ἐγὼ. Και νὰ θεωρηθῆ τὸ ἐγὼ, ἀρχὴ και τέλος τοῦ κόσμου και νὰ θεμελιώσῃ τὸ ἄτομο ἀπάνω του ὅλο τὸν βιοκανόνα.

Ὅταν διαβάζουμε τὸν Πλούταρχο, ὅταν διαβάζουμε τὴν ἱστορία τῆς Φλωρεντίας, τῆς Βενετίας, τῆς Φερράρας, τῆς Πίζας, βλέπουμε ὅτι ποτὲ ἄλλοτε τὸ ξεδίπλωμα τοῦ ἐγὼ δὲν πῆγε πιὸ πέρα, οὔτε θὰ πάῃ ἴσως ποτὲ. Αὐτοῦ ὅμως τοῦ «ἐγωτισμοῦ» τὴ θεωρία τὴ δίνει ἡ Ἀναγέννηση. Ἡ Ἀναγέννηση πρῶτη, μὲ λόγο υπεύθυνο, θεμελιωμένο πάνω σὲ μεγάλες ἀρχὲς γενικὲς, στὴν ἰδέα τῆς γιὰ τὴ φύση και τὸν προορισμὸ και τὴν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου, τολμᾷ νὰ πῆ ὅτι τὸ ἐγὼ εἶναι ἀνάγκη και νόμος και ἀγαθὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Τὸ λέει ὁ Montaigne, ὅσο κανεὶς ἄλλος ξεκάθαρα και ἐπίμονα και αὐτάρεσκα, και μὲ ὅσο ὅμως κανεὶς ἴσως ἄλλος πλάτος πνευματικό.

Σοφία εἶναι—τὸ εἶπαν και τὸ ξανάπαν οἱ Ἐπικούριοι, θὰ τὸ κἀνῃ κανόνα ζωῆς θεμελιακό τῆς ἡ Ἀναγέννηση—νὰ μὴ γυρεύῃς τίποτε πέρα ἀπὸ τὸ παρὸν και νὰ βρίσκῃς εὐχαρίστηση στὸν ἑαυτὸ σου. Ὅταν πρωτομιλᾷ γιὰ τὴν ἀγάπη τοῦ ἐγὼ ὁ Montaigne (Βιβλ. Α’ κεφ. 30) δὲν τὴν ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν ἀγάπη τοῦ παρόντος. «Ὁ Ἐπίκουρος ἀπαλλάσσει τὸ σοφὸ ἄνθρωπο (τὸν ἐπικούριο σοφὸ) ἀπὸ τὴν πρόβλεψη και τὴν ἔγνοια τοῦ μέλλοντος.» Δὲ φαίνεται τυχαία ἡ σύνδεση γίνεται γιατί και στὸ Montaigne, ὅπως σ’ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους τῆς Ἀνα-

γέννησης, ἡ ἀγάπη τοῦ ἐγὼ βγαίνει ἀπὸ μιὰ ἐπικούρεια ἀντίληψη τῆς ζωῆς. Και τὴν ἐπικούρεια αὐτὴν ἀντίληψη θὰ τὴν κρατήσῃ ὡς τὸ τέλος, τονώνοντάς τὴν ὀλοένα μάλιστα, ὅσο ξεμακραίνει ἀπὸ τοὺς Στωϊκοὺς ὁ Montaigne κ’ ἐκεῖ ἀπάνω προπάντων θὰ τὴν θεμελιώσῃ και τὴν ἀγάπη τοῦ ἐγὼ. Πρέπει νὰ μποῦμε σ’ αὐτὸ πού ὀνομάζουμε πνεῦμα τῆς Ἀναγέννησης, νὰ νοιώσουμε τί μεθύσι ἦταν γιὰ τὸν ἄνθρωπο τότε νὰ ξαναβρίσκῃ, ὕστερα ἀπὸ τόσους αἰῶνες, αὐτὸ τὸ ἀνεχτίμητο πράμα, τὸ ἐγὼ, και νὰ μπορῆ νὰ τὸ λῆῃ και νὰ τὸ διαλαλῆ ὅτι ἀγαπᾷ τὸ ἐγὼ του, γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε ὄχι τὸν ἔσκεπο μόνο, τὸν τολμηρότατο, παρὰ τὸ βάνουσο—στὴν οὐσία—ἐγωτισμὸ τοῦ Montaigne. Ὁ Proudhon, παιδί, κυλιότανε στὸ χορτάρι μὲ μιὰ χαρὰ κένταυρου. Μὲ τὴν ἴδια αὐτὴ σχεδὸν ζωώδικη χαρὰ κυλιέται ὁ ἄνθρωπος τῆς Ἀναγέννησης μέσα στὸ ἐγὼ του.

Και ἀκριβῶς ἡ μεταφορὰ, πού δὲν εἶναι ὅμως σκέτη μεταφορὰ, πού εἶναι μεταφορὰ ὡς ἓνα σημεῖο, βρίσκεται στὸ Montaigne. «Je me roule en moi-même» λέει, πολὺ ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ πρώτου «βιβλίου», στὸ τέλος κιόλας τοῦ δευτέρου «βιβλίου» τῶν «Δοκιμιῶν». Και τὸν ἄκρο και ἄκρατο τοῦτον ἐγωτισμὸ, θὰ τὸν διαδηλώσῃ και θὰ τὸν ξαναδιαδηλώσῃ, μὲ τὸν ἓνα ἢ μὲ τὸν ἄλλον τρόπο, κ’ ἓνα πλήθος ἄλλες φορές, σ’ ὅλο τὸ ἔργο του. «Δὲ ζῶ παρὰ μόνο γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου.» «Ἀγαπῶ πάρα πολὺ τὸν ἑαυτὸ μου». Λόγια πού ἔπειτα ἀπὸ τρεῖς αἰῶνες θὰ τὰ ξαναπῆ, ἴδια κι ἀπαράλλαχτα, ἓνας ἄλλος ἐγωιστής, ὁ Μπαρρές, «κυττάζομαι και ἀναζητιέμαι ἴσαμε τὰ σπλάχνα μου» («... qui me veoy et qui me recherche jusques aux entrailles...») «Τολμῶ ὄχι μονάχα νὰ μιλῶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου, ἀλλὰ νὰ μὴ μιλῶ παρὰ μόνο γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου...»

Και αὐτὸ δὲ εἶναι τὰ «Δοκίμια». Μᾶς τὸ λέει ὁ Montaigne στὸ μικροῦλη πρόλογό του. «Τὸν ἑαυτὸ μου ζωγραφίζω.» «Εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος τὸ ὑλικὸ τοῦ βιβλίου μου». Και ἀπὸ τὴν πρώτη πρώτη φράση του κιόλας μᾶς εἰδοποιεῖ ὅτι ὁ σκοπὸς του, γράφοντας τὸ βιβλίο του, ἔτανε «σπιτικός και ἰδιωτικός», ὅτι θέλησε νὰ κἀνῃ ἓνα πορτραῖτο, γιὰ νὰ ἔχουν, ὅταν δὲ θᾶναι πιά μαζί τους, μιὰ πιὸ ζωντανὴ και πιὸ ἀκέραιη εἰκόνα του, οἱ δικοί και οἱ φίλοι. Κάτω ὡστόσο ἀπὸ τὴ φιλάρεσκη τούτη μετριοφροσύνη τοῦ σοφοῦ και τοῦ ἄρχοντα, ὅσο προχωροῦμε στὸ διάβασμα τοῦ βιβλίου, βλέπουμε πόσο ὁ σκοπὸς τοῦ Montaigne, γράφοντάς το, δὲν ἦτανε, δὲν ἔμεινε τουλάχιστον, «σπιτικός και ἰδιωτικός» ἀλλὰ πλάτηνε ὅσο και ὁ ἴδιος ἴσως δὲ μποροῦσε νὰ τὸ φανταστῆ.

Μὲ διάθεση Νάρκισσου, ναι, βέβαια, στρέφει στὸν ἑαυτὸ του τὴ ματιὰ του ὁ Montaigne, κυττάζεται λίγο και γιὰ νὰ

1. Και οἱ Στωϊκοί. Ἀλλὰ μὲ διαφορετικὸ πνεῦμα κ’ ἐντελῶς περαστικά. Σὰν εὐδαιμονιστικὴ ἀρχὴ ἀντίβαινε στὴ βάση τῆς θεωρίας τους. Δὲν εἶναι καλὸ ἡ ἀπόλαψη τοῦ παρόντος· κακό, δυστυχία εἶναι ὅμως και τὸ νὰ σὲ τρῶῃ ἡ ἀγγούσα τοῦ μέλλοντος. (Σενέκας).

καμαρώση τὰ πλούτη και τις όμορφίες του έγώ του, σκέτα νέτα, τó έγώ του.¹ Κυττάζεται όμως πολύ περισσότερο από βαθύτατη ανάγκη — «άνεξέταστος βίος ού βιωτός» — και γιατί πρώτο χρέος του ανθρώπου είναι να γνωρίση τó τί είναι σήμερα, τί θάνατι αύριο, μεθαύριο — και τó τί έχει δικό του ξεχωριστό, και ν' αγαπήση τόν έαυτό του και να τόν καλλιεργήση πριν από κάθε τί άλλο. Γι' αυτό μελετά τόν έαυτό του ó Montaigne περισσότερο από κάθε τί άλλο: είναι ή μεταφυσική του, είναι ή φυσική του, ή μελέτη αυτή. Μελέτη άτέλειωτη. Αφού δέν υπάρχει «θαύμα» ή «τέρας» στον κόσμο πιο παράξενο από τόν έαυτό μας, που όσο περισσότερο τόν έρευνούμε τόσο πιο άκατανόητος φαίνεται.

Έδω, άντι «άπό τόν έαυτό μας» μπορούμε να διαβάσουμε (και μπορούσε να γράψη και ó Montaigne) «άπό τόν άνθρωπο». Και, να, μονομιás, εκείνο τó πορτραίτο τó «σπιτικό και ιδιωτικό» πώς πλαταίνει και πώς πλαταίνει και τó ύλικό των «Δοκιμίων»! Τó ύλικό τους, αυτό τó έγώ, που τó ξεψάχνισε ó Montaigne, όσο ποτέ κανείς δέν ξεψάχνισε τó «θέμα» του, δέν είναι ó Montaigne, δέν είναι ó Montaigne μόνο· είναι ó άνθρωπος. Αφού, θά πη κάπως δογματικά, αυτός που δέν παραλλάζει βλακεία και δόγμα, «σε κάθε άνθρωπο βρίσκεις άκέρια τήν εικόνα του ανθρώπινου πλάσματος», κάθε ζωή είναι «μέτρο», του Καίσαρα καθώς και του πιο ταπεινού ανθρώπου, και αφού αυτός, ó Montaigne, δέν έρευνά τόν έαυτό του και δέν παρουσιάζεται, όπως οί θεατρίνοι, με κάτι ιδιαίτερο, σαν γραμματικός, να πούμε, ή ποιητής ή νομικός, παρά, κυρίως, με ό,τι άνθρωπινο έχει, — σαν Michel de Montaigne. Ό λόγος του, τόσο πιστός και άληθινός και ένδόμυχος, σαν κάθε ένδόμυχος λόγος, μολονότι τόσο άτομικός, δέ μπορεί, καθώς λέει για τόν Ντεκάρτ ó Βαλερύ, να μην είναι οικουμενικός. Βέβαια όμως και σ' έμάς άπόκειται «να βρούμε μέσα μας ό,τι έβρισκε μέσα του» ó Montaigne.

«Είμαστε στριμωγμένοι και στιβαγμένοι μέσα μας και δέ μπορούμε να δούμε πέρα από τή μύτη μας». Βάζουμε τόν έαυτό μας στο κέντρο του κόσμου. Δέν είμαστε όμως μήτε ένα σπειράκι άμμου μέσα σε όλον του-

το τόν κόσμο. Είναι ή μεριά άπ' όπου πρέπει να κυττάζουμε τόν έαυτό μας, γνώμες, κρίσεις, αισθήματα, και τήν άδυναμία του νου μας. Τίποτε ώστόσο άλλο σίγουρο, μέσ στην τόση άβεβαιότητα, άπ' αυτό τó σπειράκι. Ό σκεπτικός Montaigne κάπως στερεά εκεί μόνο πατά. Μελετώντας τó έγώ του, γνωρίζει τó μόνο πράμα που τόν ένδιαφέρει, τόν άνθρωπο, και καλλιεργώντας, «δοκιμάζοντας» τόν έαυτό του, πετυχαίνει τó μόνο πράμα για τó όποιο ζη — *οικουμωσι* τή ζωή του. Πλάθει μιá ζωή με νόημα και μιá συνείδηση που κυβερνά τήν πράξη του και που είναι ó κριτής του ό πιο καλός, ό πιο αξιολογάριαστος, και ή μόνη βέβαιη και ή πιο άκριβή του πληρωμή. Για τούτο — και να páλι ó έγωτισμός του, πόσο πλουτισμένος όμως, τί πλατύς! — ή ψυχή μας μπορεί να βλέπη και να δοκιμάζη όλα τά πράματα, να θρέφεται όμως πρέπει με τόν έαυτό της, για τούτο «στους άλλους πρέπει να δανειζόμαστε, να μη δινόμαστε όμως παρά μόνο στον έαυτό μας».

Στό Montaigne, όπως και σ' άλλους φιλόσοφους τής Αναγέννησης, τó έγώ, μολονότι «αυτοσκοπός» και θεμελιακός κανόνας ζωής, είναι ώστόσο ύποταγμένο στο Λόγο, είναι, κατά τέτοιο τρόπο, έγώ κλασικό. Ένα τέτοιο όμως έγώ, ή Αναγέννηση, έποχή του «φυσικού» κυρίως αν όχι μό-

1. Μιλώ έδω για τόν έγωτισμό — αυτό είναι τó θέμα μου — του Montaigne, δέ μιλώ για όλη τήν ήθική του, για τόν άνθρωπο, όπως τόν θέλει ó γάλλος ήθολόγος. Άλλωστε, σε τούτο τó ζήτημα, τó ιδανικό του Montaigne δέν ταυτίζεται πέρα για πέρα με τó ιδανικό τής Αναγέννησης, αν δεχτούμε ότι υπάρχει ένα τέτοιο καθαρά ξεχωριστό, ίδιο, μέσ' από τις έθνικές διαφορές, στα βασικά του γνωρίσματα, ιδανικό. Στό άτομο, όπως τó ένοιωσε και τó πραγμάτωσε ή Αναγέννηση, τó σκληρό, τó σχεδόν βάρβαρο και πρωτόγονο τραχύ, τó έγώδουλο και ζωώδικο αισθησιακό, τó άγρίμι, τó ποτέ ήσυχο, που γυρεύει ολοένα τόν κίνδυνο, γιατί μέσ στον κίνδυνο μόνο ζή, τότε αισθάνεται ότι παίρνει ή ζωή του τήν ύψιστη αξία και ούσισ, ó Montaigne προβάλλει τó άτομο-ολότητα, πνεύμα και κορμί άξεχώριστα, «άδερφικά» ένωμένα, που τά κυβερνά όμως ό νοός και τά φωτίζει και τά οδηγεί ή συνείδηση, προβάλλει τήν «*prudhomie*». Κατά τά άλλα — όχι βέβαια λιγότερο ούσιαστικά — τó ιδανικό του Montaigne ταυτίζεται με τó ιδανικό τής Αναγέννησης. Ό άνθρωπος, πλάστης τής μοίρας του, «τόσο περισσότερο θεός, όσο περισσότερο άναγνωρίζεται άνθρωπος» (Πλούταρχος) και πολύμορφος, — πλείριος. Τó τελευταίο τούτο, τόσο τó τονίζει ó Montaigne είτε για παιδεία μιλά, είτε για τόν άνθρωπο γενικά, τή ζωή του, τήν άνέργειά του ώστε ώρες ώρες μοιάζει σά μιá σύνοψη τής ήθικής του, όλη ή ήθική του. «Οί ώραιες ψυχές, είναι οί οικουμενικές ψυχές, οί άνοιχτές και έτοιμες για όλα». Ό άνώτερος άνθρωπίνος τύπος, ó *honneste homme*, «*c'est un homme meslé*» και ó Έπαμεινώνδας, ό άνώτερος ίσως, για τó Montaigne, άνθρωπος που όπηρεσε ποτέ, — άνώτερος αν δέν είχαν ύπάρξει ó Άλέξανδρος και ó Καίσαρας και ó Σωκράτης, «*le maistre des maistres*» — ήταν μιá ψυχή με πολλά πατώματα, ίκανή να συνεταιριστή με όλες τις συνθήκες και με όλες τις περιστάσεις τής ζωής. «Υπάρχει στή ζωή, δέ ζής, όταν κρατιέσαι κολλημένος κ' ή ανάγκη σε δένει σ' ένα μόνο είδος ζωής: οί πιο ώραιές ψυχές είναι οί πιο πολύμορφες κ' οί πιο εύστροφες.» Όταν σκεφτούμε μερικούς, τους πιο άντιπροσωπευτικούς τύπους τής Αναγέννησης, βλέπουμε πόσο ó Montaigne εκφράζει, και σε τούτο, τó ιδανικό, είναι άνθρωπος τής Αναγέννησης.

1. Πάντως κι αν δέν τó καμαρώνη τó έγώ του, μάς μιλά για όλα τά σωματικά του καθέκαστα, και τά πιο άσήμαντα — πώς καθαρίζει τά δόντια του μετά τó φαγητό — και τά πιο πεζά. («*De l' Experience*»). Γιατί για τó Montaigne ó άνθρωπος δέν είναι μόνο ψυχή και πνεύμα, είναι και σώμα, σώμα προπάντων (αυτός ίδιαιτερα) και άρα είναι πολύτιμη και κάθε γνώση που άφορά τó κορμί, τόν ύλικό άνθρωπο (πρόσωπο, φορέματα, όπλα) και τόν «καθημερινό», τόν άνθρωπο στις «πιο φυσικές δίπλες του», δηλ. τόν πιο άληθινό. Μόνο — βέβαια — που και για τά σωματικά του καθέκαστα και για τά καθέκαστα τής καθημερινής — σωματικής του ζωής — γίνεται ώρες ώρες πολύ αυτάρεσκος, και μ' όλο τó θέλητρο του λόγου του, κάπως φλύαρος ó Montaigne.

νο ανθρώπου, εποχή όρμών και παθών, ενστικτών ακράτητα ξεχυμένων, δέ μπορεί, στην ολότητα της, να τó συλλάβη. Θα τó συλλάβη και θα τó κάνει βασικό αίτημά του ó 17ος αιώνας. ‘Η εποχή αυτή του Λόγου προσπαθεί να τó υποτάξη τó έγω στην πειθαρχία του Λόγου. Μετατόπιση πλέρια. Τó έγω—προπάντων τó «φυσικό» έγω—δέν είναι πιά τó κέντρο του ανθρώπου, γίνεται ίσα ίσα τó ξεχατο που πρέπει να σκέπτεται ó άνθρωπος, γίνεται ó μεγάλος έχθρος. Κέντρο είναι ή ψυχή, είναι ó νοός, αλλά και αυτός, ó ατομικός νοός, υποταγμένος σε κάτι ευρύτερο, και ανώτερο και πιο άληθινό· στην ολότητα, στην πολιτεία.

Παράλληλα όμως με την ιδεοκρατία αυτή, μέσα κιόλα στην ιδεοκρατία αυτή, πορεύεται και ó υλισμός, και φυσικά και τó έγω, με λογικό λογικό πρόσωπα, ξεπροβάλλει και πάλι. Και πόσο φανερά, και πόσο ξαδιάντροπα, και τί τολμηρά! Για τόν *La Rochefoucauld* είναι ή μόνη πραγματικότητα, πρώτο και ύστατο κίνητρο κάθε μας πράξης, και της πιο άνυστερόβουλης και της πιο — φαινομενικά — αλτρούιστικής. Και πόσο όμως ξέσκεπα δείχνεται και σε άλλους φιλόσοφους, είτε ιδεοκράτες είτε όχι ξεκάθαρα υλιστές, που προσπαθούν να σκεπάσουν τόν υλισμό τους. ‘Η «έμμονη στο είναι», βασικό, ήθικό και μεταφυσικό αξίωμα του Σπινόζα, και ó σκοπός που βάζει στον άνθρωπο — ή ευτυχία — και ή ταύτιση του ήθικού (της άρετης) με τ’ ωφέλιμο (ωφέλιμο για τόν καθένα μας) δέν είναι αυτός ο έγωισμός, όπως θα τόν βρούμε, ύστερα από ένα μισό αιώνα, βγαλμένο άλλωστε από τόν Σπινόζα, στο *Goethe*; Και μ’ όλη του τή νοησιαρχία, την έξομοίωση του νοείν και του είναι, και την αναγωγή στη σκέψη της αίσθησης («*Seconde Méditation*»), ή φιλοσοφία του Ντεκάρτ δέ στηρίζεται στο έγω, δέ σωριάζεται όλη αν στη βάση και στο ξεκίνημά της δέ βάλουμε τó έγω:

‘Ο κλασικός Λόγος του 17ου αιώνα, όταν μπορούμε στον 18ο, δέν είναι μόνο στη λογοτεχνία, είναι και σαν ανθρώπινη αξία, μια έπιβίωση. ‘Ο υλισμός, κυρίαρχος τώρα, ξαναφέρνει και την κυριαρχία του έγω. ‘Ο λάκκος ó αιώνας τούτος άλλωστε, αιώνας του «φωτισμού», φαντάζει σα μια δεύτερη ‘Αναγέννηση, χωρίς τόν ωραίο έξσκεπο ατομικισμό της πρώτης και την όρμη της και τούς χυμούς. Τους χυμούς της, — χυμούς, — θα προσπαθήση να ξαναβρή, στα μέσα του αιώνα, ένας πολύ (από όρισμένες πλευρές) αλλά και πολύ λίγο (από άλλες βαθύτερες πλευρές) άνθρωπος του καιρού του, ó Ρουσσώ· θα τούς αναζητήση στις αισθηματικές μας δυνάμεις — στο «αίσθημα» — και στη φύση. Τó αίσθημα όμως, έπειδή ακριβώς είναι παιδί του 18ου αιώνα ó Ρουσσώ και έπειδή βρισκόμαστε ακόμα στα 1750, τó έξομοιώνει με την αίσθηση, τόν καρτεσιανό

ταυτισμό άνθρωπος — νόηση, τόν κάνει άνθρωπος — αίσθηση ó Ρουσσώ, και όπου έβαζε — στο άπάνω άπάνω σκαλί — τή νόηση ó Ντεκάρτ βάζει αυτός την αίσθηση και τή νόηση, όπου έβαζε τήν αίσθηση, ó Ντεκάρτ, — στο κάτω κάτω σκαλί(1). «*l’homme qui médite est un animal dépravé*». ‘Είμαστε, πλέουμε ολοσούσοι, παρ’ όλες τις ντελικάτες και δμορφες λέξεις, στον αισθησιασμό. Τή μετατροπή της αίσθησης σε αίσθημα, τή μεταφορά του κέντρου του ανθρώπου από τις αισθήσεις στην ψυχή, θα τήν κάνουν οι κατοπινοί, πιο γνήσιοι, οι μόνοι γνήσιοι, αν κυττάξουμε τó ρωμαντισμό με καθαρά και φιλικά μάτια, ρωμαντικοί.

Πριν ώστόσο γύρω από ό,τι πιο βαθύ έχει ó άνθρωπος, πυκνώσουν οι ρωμαντικοί τήν υπόσταση του έγω και πριν ανοίξουν χάσμα άγεφύρωτο ανάμεσα στο έγω και στους «βάρβαρους» (στην ομάδα), ó Ρουσσώ κιόλας, μες στην ολότητα που λέγεται άνθρωπος, σπάζει τήν Ισορροπία ανάμεσα στο έγω τó στραμμένο προς τó άτομο και τó έγω τó στραμμένο προς τήν ομάδα και δίνει στο ατομικό έγω τήν ύπεροχή. ‘Ο Ρουσσώ είναι κιόλας τó μοναχικό άτομο, τó αντικοινωνικό ή τó «άκοινωνικό», τó κλεισμένο στον έαυτό του και που τις πιο μεγάλες του χαρές, τις μόνες, — τις γυρεύει στον έαυτό του. ‘Η Γαλλική ‘Επανάσταση, κάνοντας ν’ άμολυθούν οι δυνάμεις του έγω, αυξάνει ακόμα περισσότερο τούτη τήν άνισορροπία. Για τó άτομο τώρα πιά, τó έγω δέν είναι, όπως για τó *Montaigne*, τó ωραίο εκείνο αποτράβηγμα στην πίσω πίσω κάμαρα (*arrière-boutique*) του έαυτού μας και ή κουβέντα με τήν ψυχή μας, πάντοτε, ιδίως όμως όταν τα γεράματα μας κάνουν άνώφελους και βαρετούς για τούς άλλους και μας αναγκάσουν να γυρέψουμε όλη τήν ευχαρίστηση στον έαυτό μας, — είναι μια πικρή και άπόλυτη, και στα νιάτα και στα γεράματα, μοναξιά.

‘Αλλά και τó μέτρο της άξιας του ατόμου δέν είναι πιά, κάθε άλλο, για τó ρωμαντικό, τó συνηθισμένο άτομο, όπως για τó *Montaigne*· δέν είναι καν τó μεγάλο άτομο· είναι τó ιδιόρυθμο. Πώς καμαρώνει για τήν ιδιορυθμία του ó Ρουσσώ, πρωτοδάσκαλος και σε τούτο, και πως βιάζεται να τή διαδηλώση, από τις πρώτες πρώτες φράσεις του στις «‘Εξομολογήσεις»! «... Δέ μοιάζω με κανέναν άπ’ όσους είδα· τολμώ να πιστέψω ότι δέ μοιάζω με κανέναν από τούς ανθρώπους...». ‘Ιδιόρυθμο άτομο, δηλαδή ένδιαφέρον ίσως καθεαυτό, άσυνταίριαστο όμως, και πολιτικά — πολιτεία δέ θα πη να είσαι όμοιος με όλους τούς άλλους; — και κοινωνικά, με τήν ομάδα όπου ζή. ‘Η αντίθεση τούτη που τή γυρεύει ó ρωμαντι-

1. «Si la nature nous a destinés à être sains j’ose presque assurer que l’état de réflexion est un état contre nature et que l’homme qui médite est un animal dépravé». Discours sur l’inégalité.

σμός, γιατί τοῦ δξύνει τὸ ἀτομικὸ αἶσθημα, γιατί εἶναι ἢ πῶς γοητευτικὴ γι' αὐτὸν μορφή τοῦ ἀτομιμοῦ, καὶ πού τὴν πληρώνει, καὶ ἀκριβὰ μάλιστα, ἀφοῦ τὸ ξεχώρισμα βρίσκεται στὸν μέσα ἰδίως ἄνθρωπο καὶ ὄχι μόνο στὸν ἔξω, τὸν κάνει νὰ κλειστῆ ἀκόμα περισσότερο στὸν ἑαυτὸ του. Καὶ ἐκτός ἀπὸ τὰ αἷτια αὐτὰ πού τὸ ἀμπώχνουν ὄλο καὶ πῶς βαθιὰ μέσα του, στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα, τότε πού διαμορφώνεται καὶ σημειώνει τὰ πῶς λαμπρὰ φανερῶματά του, ὁ ρωμαντισμός, ἔχει καὶ ἕνα ἀκόμα λόγο νὰ στριμώχεται στὸν ἑαυτὸ του· τὴν πίεση τοῦ χρήματος, τὴν πῶς καταθλιπτικὴ καὶ τὴν πῶς βάνουση ἀπ' ὄλες. Ἡ ἀστοκρατία, «l'âge du misère» ὅπως τὴν ἔλεγε ὁ Flaubert, βρίσκεται στὸ πῶς ἔντονο καὶ στὸ πῶς ξαδιάντροπο ἀνηφόρισμά της.

Θὰ εἶναι λοιπὸν μιὰ μοναξιά, μιὰ «ἐξορία» ὁ ρωμαντικὸς ἀτομισμός, ἠθικὴ (κοινωνικὴ) πρὶν γίνῃ μεταφυσικὴ (ἴσως καὶ τὸ ἀντίθετο), «ἐξορία στὸ ἀτελές» ὀνομάζει ὁ Μπωντλαῖρ τὴν ζωὴ, ἠθικὴ ταυτόχρονα καὶ μεταφυσικὴ, ὅπως καὶ ἡ μοναξιά τῶν στωϊκῶν, στοὺς δυὸ-τρεις ὑστεροὺς προχριστιανικοὺς, καὶ τῶν χριστιανῶν, στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες, καὶ μιὰ ἀντίθεση (μὲ τὴν ομάδα) δξύτατη, ἀδιάκοπη, αἱματερή, καὶ μιὰ ἀκατάπαυτη τάση γιὰ ἀνταρσία — θὰ ἔχη δηλαδὴ ὁ ρωμαντικὸς ἀτομισμός τὰ αἰώνια, ἢ ἕνα δυὸ-ἀπὸ τὰ αἰώνια γνωρίσματα τοῦ ἀτομιμοῦ. Θὰ τάχη ὁμοῦ πῶς πυρετικά καὶ πῶς σπρωγμένα στὰ ἄκρα παρ' ὅσο ὁποιοσδήποτε ἄλλος ἀτομισμός. Ἐγωκεντρισμὸν σάν τὸ ρωμαντικὸ μὴν μπορεί μὲ βεβαιότητα νὰ πῆ κανεὶς ὅτι δὲ γνώρισε ποτὲ ἄλλοτε ὁ κόσμος. Γιὰ τὰ ἐγῶ, — τὰ ἐξαιρετικὰ ἄτομα, — ὑπάρχουν οἱ κοινωνίες, μοναδικὸ ἀντικείμενο καὶ πηγὴ μοναδικὴ τῆς τέχνης εἶναι τὸ ἐγῶ, ὁ κόσμος ὄλος δὲν εἶναι παρὰ μιὰ παράσταση, πού τὴν γεννᾷ καὶ πού βαστᾷ ὅσο κ' ἐκεῖνο, τὸ ἐγῶ. «Τὰ πάντα μὲ ξαναγουρίζουν στὸν ἑαυτὸ μου», λέει ὁ Νοβάλις.

Τὸ ἐγῶ, χωρισμένο ἀπὸ τὸν τάραχο τῶν πολλῶν καὶ ἀναδιπλωμένο στὸν ἑαυτὸ του, εἶναι ὁ χώρος ὅπου ἡ ψυχὴ μὴν μπορεί νὰ συλλάβῃ τὴν ὑπέρτατη πραγματικότητα, τὸ μυστήριον τῆς ζωῆς καὶ τοῦ κόσμου. Καὶ νὰ ζῆσθαι τὴν μόνῃ ἀληθινὴν ζωὴν, τὴν ἔξω ἀπὸ τόπο καὶ χρόνο. «Ὁ δρόμος ὁ μυστηριακὸς πηγάζει πρὸς τὰ μέσα». «Μέσα μας, ἢ πούθενά, εἶναι ἡ αἰωνιότητα, μὲ ὄλους τοὺς κόσμους της, τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον» (Νοβάλις). Καὶ τὴν πῶς ἔντονη· ἀφοῦ ζωὴ γιὰ τὸ ρωμαντικὸ, ὄχι μόνο στὶς ἄκρες στιγμὲς τῆς ψυχῆς, παρὰ καὶ στὶς ἄλλες, τὶς βαθιές, τὶς μοναχικές, εἶναι ποιότητα, δηλαδὴ ἔξαρση, ζέση. Καὶ τὴν πῶς πλατειά. Ἡ φύση πού τὴν ἀνακαλύπτει ὁ ρωμαντικὸς, πού τῆς δίνει τόση σημασία, δὲν εἶναι παρὰ ἕνα πεδίο γιὰ ἕνα δίχως τέλος ξεδιπλωμα τοῦ ἐγῶ, εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ἐγῶ του. «Ἐνοιώθε ὅτι θάπρεπε νὰ τραβῆξῃ

μέσα του τὴν καταιγίδα, νὰ δεχτῆ ὄλα τὰ πράματα, ἀνακλαδιζότανε καὶ ξεδιπλωνότανε πάνω σ' ὄλη τὴ γῆ, ἔσκαφτε, γιὰ νὰ διαβῆ, ἕνα πέρασμα στὸ Σύμπαν: ἔνοιώθε τότε μιὰ ἡδονὴ σχεδὸν ἀλγεινὴ» (Georg Büchner: «Lenz»).¹

Δὲν πηγάζει ὁμοῦ ἀπὸ ἕνα αἶσθημα ἐξορίας μόνο — ἠθικῆς καὶ μεταφυσικῆς — ὁ ρωμαντικὸς ἀτομισμός· ὁ ρωμαντικὸς δὲν εἶναι μόνο ὁ ἀσυνταίριαστος μ' ἕνα κόσμον «ὅπου ἡ πράξη δὲν εἶναι ἡ ἀδερφή τοῦ ὀνειροῦ», ἕνας ὑποκειμενιστὴς λοιπὸν πού εἶτε καταργεῖ τὸν κόσμον γιὰ τὸν δὲ μὴν μπορεί νὰ ἰσορροπηθῆ μέσα σ' αὐτὸν (Fichte, Schelling), ἢ ἕνας ἰδεαλιστὴς πού ἀρνιέται τὸν κόσμον, τὸ «ἀντικείμενο» καθαυτὸ, καὶ σὰ μόνῃ πραγματικότητά δέχεται τὸ ἐγῶ. Εἶναι καὶ ἐκεῖνος πού πιστεύει στὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τοῦ κόσμου, καὶ ἀκόμα περισσότερο, ὁ ὕλιστὴς. Πράμα πού δείχνει πόσο, καὶ ὄλος ὁ ρωμαντισμὸς βέβαια, ἀλλὰ καὶ οἱ ρωμαντικὲς (ἔστω καὶ ἀπὸ κάποιες πλευρὲς μονάχα) ἰδιοσυγκρασίες καὶ ἡ ρωμαντικὴ ἐποχὴ εἶναι θεμελιωμένα πάνω στὸ ἐγῶ, ταυτίζονται μὲ τὸ ἐγῶ· καὶ πόσο παρ' ὄλες τὶς διαφορὲς, ἡ Ἀναγέννηση συνεχίζει τὴν πορεία της καὶ μὲς στὸ ρωμαντισμὸ, τὸν πολὺ γῆινο ἐγωτισμὸ τοῦ Montaigne, ὄχι ὁμοῦ καὶ μὲ τὸ ἠθικὸ πλάτος πού δίνει στὸν ἐγωτισμὸ τοῦ Montaigne, οὔτε ἴσως καὶ μὲ τόσο ὅσο στὸ γάλλο φιλόσοφο καθαρὸ ξεχώρισμα ἀνάμεσα στὸ ἐγῶ καὶ στὸ σεις, τὸν συνεχίζουν ὁ Στεντᾶλ καὶ ὁ Goethe.

Φαντάζει λίγο, ἰδίως μὲ τὴν τόσο ἐγωκεντρικὴ του «τέχνη τοῦ ζῆν» σάν πατέρα τοῦ μοντέρνου ἐγωκεντρισμοῦ ὁ Goethe καὶ δὲν κινδυνεύει νὰ τὸν παρανοήσῃ κανεὶς ἂν ἕνα δυὸ ἐγωτιστικὰ του κηρύγματα τὰ πάρῃ σάν κολῶνες θεμελιακὲς τοῦ ἐγωτισμοῦ του. «Οἱ ροπὲς κάθε ἀτόμου τοῦ δίνουν τὸ δικαίωμα ν' ἀκολουθῆ κανόνες ζωῆς, πού νὰ μὴν τὸ καταστρέφουν σάν ἄτομο». Καὶ ἀκόμα πῶς ἐνεργητικά, θετικὰ: «γίνε αὐτὸ πού εἶσαι!» Ὁ Φίχτε, ὁ Σέλλινγκ, ὁ Ἐγγος, ὄλοι οἱ γερμανοὶ φιλόσοφοι τῆς ρωμαντικῆς ἐποχῆς, μὲ τὸν ἕνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο, θὰ ξαναποῦν τὰ λόγια τοῦ Goethe, θὰ κηρύξουν κ' ἐκεῖνοι τὴν ὑποχρέωση τοῦ ἀτόμου νὰ πραγματώσῃ τὸν ἑαυτὸ του, νὰ δουλεύῃ καὶ νὰ ξετυλίγῃ πέρα γιὰ πέρα ὄλες τὶς δυνάμεις πού κάνουν τὸ ἐγῶ, καὶ τούτῃ τὴν καλλιέργεια — καθεαυτῆ — νὰ τὴν

1. Γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ ἡ τόση πικρία τοῦ ρωμαντικοῦ, ἢ ρωμαντικῆ «εἰρωνία». Γιὰ τὸν δὲ φαίνεται, δταν τὴν κυττάξῃ μὲ ματιὰ καθαρὰ, μὲ φαντασίωση πού αὐτοκαταστρέφεται ἡ ζωὴ, καὶ ἀντιλαμβάνεται τὴν σκηνοθετικὴν πανουργία της, εἶναι διψασμένος γιὰ ὑπαρξὴ καὶ τίποτε δὲ μὴν μπορεί νὰ κορῆσθαι τὴν ἐμέρωτῃ δίψα του γιὰ ὑπαρξὴ. Ἡ εἰρωνία τοῦ ρωμαντικοῦ σ' αὐτὴν τὴν ἀνικανοποίησθαι ἔχει τὴν πηγὴ της, σ' αὐτὴν καὶ ἡ ἐξαλλῆ ἀνάστασθαι του πέρα ἀπὸ τὸ γῆινο καὶ ἡ ὑποτίμησθαι τοῦ γῆινοῦ. Δὲ χαρταίνει εὐκολὰ ἐκεῖνος πού ἐντάσσεται στὸν κόσμον καὶ ἀντικρίσει τὸν κόσμον ὄχι σάν πλάσμα νοητικὸ κ' ἠθικὸ — ἀλλὰ σάν ψυχὴ.

κάνη σκοπό, νά τήν βάζη πιό πάνω ἀπό κάθε ἄλλο σκοπό. «Ἡ καλλιέργειά μου στάθηκε γιά μένα μιὰ σοβαρή υπόθεση», λέει ὁ Goethe. Θά μπορούσε νά πῆ ἢ πιό σοβαρή.

Ὁ ὑλιστής Στεντάλ θά τό πῆ θά τό πῆ μάλιστα ὄχι γιά τήν καλλιέργεια, — λέξη, ὅπως καί νά τήν πάρης, πάντα πνευματική, — τοῦ ἐγώ, παρὰ γιά τόν ἔρωτα, γιά τήν εὐτυχία, νέτα σκέτα, γιά τήν εὐχαρίστηση τοῦ ἐγώ. Καί θά φτιάση καί βιοθεωρία ὀλάκερη, τόν «ἐγωτισμό», πού θά τή βαφτίση μέ μιὰ πολύ παλιά λέξη — τόν ἐγωισμό, ὅπως λέγεται στ' ἀγγλικά — πού αὐτός ὁμως θά τῆς δώση, ἢ τουλάχιστον θά τήν πλουτίση, μέ νέα νοήματα. Ἐχει βέβαια καί πολλά ὑλιστικά συστατικά ὁ ἐγωτισμός τοῦ Στεντάλ· ὁ ἐπικούριος αὐτός ὥρες ὥρες νομίζεις ὅτι καί τίς πιό «πνευματικές» ἀπολαύσεις τίς χαίρεται σάν κάτι ὑλικό. Ὁ ἄνθρωπος γιά τόν ὁποῖον ἡ ζωὴ δέν εἶναι παρὰ «μιὰ διαρκῆς δυνατότητα γιά συναισθήματα»,¹ μιὰ διαδοχὴ ἀπὸ συναισθήματα (ἀπὸ συναισθηματικές «στιγμές»), ὀξύνοντας, ἰδίως τήν αἴσθησή του, (ἀλλά καί τὴ σκέψη του) δέν ἀύξαινει τίς ἱκανότητές του γιά ἀπόλαυση, δέν πλαταίνει καί δέν τελειοποιεῖ τήν τέχνη τοῦ ζεῖν, δὲ γίνεται ἱκανός νά χαίρεται πιό γεμάτα καί πιό ἔντονα τὴ ζωὴ! Ἀκριβῶς, ἔντονα. Ἡ ρωμαντικότητα αὐτὴ λέξη συνοψίζει τόν μπεῦλισμό.

Γιατί εἴτε γιά πάθος, εἴτε γιά ἔξαρση, εἴτε γιά ἠρωισμό, εἴτε γι' ἀγάπη τοῦ κινδύνου μιᾶ ὁ Στεντάλ, τὴν ἔνταση ἐννοεῖ, τὴν energie, ὅπως τὴ λέει, πού τὴ βρίσκει στὴν Ἰταλία, παλότερη καί συγκαιρινή του, πού δέν τὴ βρίσκει στὴ Γαλλία τῶν χρόνων του.

Ὁ Γερμανός κριτικός Κούρτσιους¹ πιστεύει ὅτι ἄμεσο γεννητικὸ αἴτιο τοῦ ἀτομικισμοῦ (τοῦ μεγαλείτερου, κατὰ τὴ γνώμη του, κακοῦ τοῦ 19ου αἰώνα) εἶναι ὁ Ναπολεόντιος Κώδικας, «πού ἀναστάτωσε τὸ κληρονομικὸ δίκαιο». Πολὺ πιθανό. Ἐκεῖνο πού θετικὰ ξέρουμε εἶναι ὅτι ὁ ἀτομικισμός, πότε πιό φανερά πότε κρυφότερα, διαπερνᾷ καί κυβερνᾷ ὅλο τὸν 19ο αἰώνα. Τὴν ἠθικὴ μόνωση τὴ γεύονται ὀξύτατα καί οἱ Παρνασσιακοί, κ' ἐκεῖνοι βίαια ὄσο κ' οἱ ρωμαντικοὶ ξεμακραίνουν ἀπὸ τὸ σύγχρονο κόσμο, μόνο πού ἀντὶ νά καταφύγουν, σὰ στὴ μόνη ἢ στὴν ἔσχατη πραγματικότητα, στὸ ἐγώ, κλείνονται σὲ κόσμους τοπικά ἢ χρονικά μακρυνούς, αὐτοὶ οἱ κόσμοι γίνονται ὁ συντεφένιος τους πύργος. Καί ὁ «ρεαλιστής» Φλωμπέρ, πού διαλαλεῖ, ὅπως εἶδαμε, ὅτι ἔτσι πρέπει ὁ καλλιτέχνης νά βολέψη τὰ πράγματα ὥστε οἱ κατοπινοὶ νά μὴν ξέρουν ὅτι ἔζησε — νάχη τόσο ἀφανίσει κάθε ἀχνάρι τοῦ ἐγώ — σὲ στιγμὲς πιό εἰλικρινεῖς ξεστομίζει: «ἢ Ἐμμα εἶμαι ἐγώ».

¹ «Une possibilité permanente de sensations» (Taine).

(Τὸ τέλος στὸ ἐρχόμενο)

¹ Στὸ ἔργο του γιά τὸν Μπαλζάκ.

ΚΛΕΩΝ ΠΑΡΑΣΧΟΣ

CHARLES BAUDELAIRE

Ο ΞΕΝΟΣ

— Τί ἀγαπᾷς περισσότερο, αἰνιγματικὲ ἄνθρωπε, πές μου; Τὸν πατέρα σου, τὴ μητέρα σου, τὴν ἀδερφή σου, ἢ τὸν ἀδερφό σου;

— Δέν ἔχω οὔτε πατέρα, οὔτε μητέρα, οὔτε ἀδερφή, οὔτε ἀδερφό.

— Τοὺς φίλους σου;

— Σεῖς φύγατε μέ μιὰ λέξη, πού τὸ νόημά της μοῦμεινε ἴσαμε αὐτὴ τὴν ἄγνωστη μέρα.

— Τὴν πατρίδα σου;

— Δέν ξέρω σὲ ποιὸ γεωγραφικὸ πλάτος βρίσκεται τούτη.

— Τὴν ὠραιότητα;

— Τὴν ἀγαπῶ μέ λαχτάρα, σὰ θεὰ ἀθάνατη.

— Τὸ χρυσό;

— Τὸν μισῶ, ὅπως σεῖς μισεῖτε τὸ Θεό.

— Ἐ, τί ἀγαπᾷς, παράξενη ξένη;

— Ἀγαπῶ τὰ νέφη . . . τὰ νέφη πού κυλοῦν . . . ἐκεῖ κάτω, ἐκεῖ κάτω . . . τὰ ἐξαίσια νέφη! . . .

Μεταφρ. ΒΑΣΙΛ. ΚΑΘΑΡΕΙΟΣ